

Functionality of the waqf institution in the blessed monuments and Islamic tombs (A case study of Takhte Fulad of Isfahan)

Sayyed mostafa tabatabaey¹

Abstract

Waqf institution is one of the most important and effective social religious institutions throughout history, which has been able to have a great impact on the creation and dynamics of civilizations due to its special capacities. In the Islamic civilization, the waqf institution has been able to make a special contribution to the growth and development of the civilization of this religion due to the confirmation and emphasis of the Islamic religion based on benevolence and altruism. One of the places in Islamic civilization that has an unbreakable link between the worldly and the afterlife is the graves and cemeteries, which are of particular interest to the Islamic community. Today, there are many cemeteries in Islamic civilization that are safe and places of pilgrimage for Muslims and owe their dynamism to this civilizational institution. In this article, by using the method of library and document study and field study, we are trying to answer the question that what are the different functions of the Waqf institution in Islamic cemeteries, especially Takhte Fulad of Isfahan? The results of this research show that, firstly, the Waqf institution had a great impact on the creation of cemeteries and in most of the takayas that are placed for the purpose of burying the dead, moqfat have been created and secondly, since this place is a place of pilgrimage for people, the Waqf institution has played a role in facilitating pilgrimage and thirdly, this place is the burial place of great waqifs, whose life review would be incomplete without mentioning their moqfat and charitable activities.

Key words: Waqf, Tekyeh, Cemetery, Pilgrimage, Takhte fulad.

The first year|

Number Three|

Spring 2024|

---

1. PhD student in Islamic History, University of Isfahan.
Smtabatabaey1985@gmail.com

وظيفة مؤسسة الوقف في البقاع المباركة و المزارات الإسلامية (دراسة حالة تحت فولاد في أصفهان)

سيد مصطفى طباطبائي^١

الخلاصة

مؤسسة الوقف كانت من أهم وأكفأ المؤسسات الدينية الاجتماعية عبر التاريخ، والتي استطاعت أن يكون لها تأثير كبير في خلق الحضارات بفضل قدراتها الخاصة. في الحضارة الإسلامية، استطاعت مؤسسة الوقف أن تقدم إسهاماً مميزاً في نمو و تطور حضارة هذا الدين نظراً لتأييد و تأكيد الدين الإسلامي على أساس الخير و الإيثا. من الأماكن في الحضارة الإسلامية التي تربطها صلة وثيقة بين الدنيا و الآخرة هي المزارات و المقابر، التي تحظى باهتمام خاص لدى المجتمع الإسلامي. اليوم هناك العديد من مقابر الحضارة الإسلامية الآمنة و أماكن الزيارة للمسلمين، و التي تدين لهذه المؤسسة الحضارية. نحاول في هذا المقال الإجابة على سؤال باستخدام أسلوب الدراسة المكتبية و الوثائقية و الدراسة الميدانية، ما هي الوظائف المختلفة لمؤسسة الوقف في المقابر الإسلامية و خاصة تحت فولاد في أصفهان؟ تظهر نتائج هذا البحث أولاً أن مؤسسة الوقف كان لها الأثر الكبير في إنشاء المقابر و أن معظم التكايا التي وضعت لغرض دفن الموتى هي التي أنشأتها الأوقاف، ثانياً، حيث أن هذا المكان كان عبارة عن مكان زيارة للناس، لعبت مؤسسة الوقف دوراً في تسهيل الزيارة و ثالثاً، هذا المكان هو مدفن كبار الأوقاف، الذين سيكون استعراض حياتهم أفضل دون ذكر أوقافهم وأعمالهم الخيرية.

الكلمات المفتاحية: الوقف، التكايا، المقبرة، الزيارة، تحت فولاد.

فصل نامه
علمی
مطالعات
بقاع و
اماكن
مباركة

١. طالب دكتوراه في التاريخ الإسلامي بجامعة أصفهان
Smtabatabaey1985@gmail.com

کارکرد شناسی نهاد وقف در بقاع متبرکه و مزارات اسلامی (مطالعه موردی تخت فولاد اصفهان)

مقاله پژوهشی

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۱

سید مصطفی طباطبایی^۱

چکیده

نهاد وقف، یکی از مهم‌ترین و کارآمدترین نهادهای دینی اجتماعی در طول تاریخ بوده که توانسته با توجه به ظرفیت‌های ویژه خود، تأثیر زیادی در ایجاد و پویایی تمدن‌ها داشته باشد. در تمدن اسلامی نیز، نهاد وقف با توجه به تأیید و تأکید دین مبین اسلام مبنی بر خیرخواهی و نوع‌دوستی، توانسته است سهم ویژه‌ای در رشد و توسعه تمدنی این دین داشته باشد. یکی مکان‌هایی که در تمدن اسلامی پیوند ناگسستنی بین زندگی دنیوی و اخروی دارد، مزارات و قبرستان‌ها است که موردتوجه خاص جامعه اسلامی است. امروزه قبرستان‌های زیادی در تمدن اسلامی وجود دارد که مأمّن و زیارتگاه مسلمانان است و پویایی خود را مدیون این نهاد تمدنی می‌داند. در این مقاله با استفاده از روش مطالعه کتابخانه‌ای و اسنادی و مطالعه میدانی درصد پاسخ به این سؤال هستیم که کارکردهای مختلف نهاد وقف در قبرستان‌های اسلامی به‌خصوص تخت فولاد اصفهان چیست؟ نتایج این پژوهش بیان می‌کند که اولاً نهاد وقف در ایجاد قبرستان‌ها تأثیر شایانی داشته و در اکثر تکاپا که جهت دفن اموات قرار می‌گرفته توسط واقفان ایجاد شده است و ثانیاً این مکان چون زیارتگاه مردم بوده، نهاد وقف در راستای تسهیل امر زیارت ایجاد نقش کرده و ثالثاً همین مکان مدفن واقفان بزرگی است که مرور زندگی ایشان بدون اشاره به موقوفات و فعالیت‌های خیرخواهانه ایشان امری ابتر خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: وقف، تکیه، قبرستان، زیارت، تخت فولاد.

۱. مقدمه

مزارات، در طول تاریخ تمدن اسلامی، همواره جلوه‌گاه زندگی دنیوی مردم با عالم پس از مرگ به شمار می‌رود و در هر مذهبی از اسلام، چگونگی ایجاد و گسترش مزارات متفاوت است. در مذهب شیعه که برگرفته از اندیشه ناب اسلام محمدی است که در بیان ائمه معصومین^ع مطرح شده، مزارات و زیارت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ چراکه زیارت اهل قبور، علاوه بر تنبه و یاد مرگ برای مردم، خیرات و حسناتی نیز برای متوفیان دارد و می‌تواند در عالم آخرت، دست‌گیر ایشان گردد. به همین دلیل از همان زمان صدر اسلام، زیارت قبور مؤمنین از فرهنگ‌های مورد تأکید ائمه اطهار^ع به شمار می‌رفت.

در طول تاریخ تمدن شیعه، اهمیت به مکان دفن مردگان و همچنین چگونگی ایجاد پیوند بین زندگی دنیایی و آخرتی با محوریت زیارت قبور اموات، همواره مورد توجه بوده است. در این بین، از یک طرف جهت سهولت در امر زیارت قبور و از طرفی جهت بهره‌مندی بیشتر روح اموات از خیرات و مبرات، نهاد وقف تأثیرگذاری ویژه‌ای داشته است.

قبرستان تخت فولاد اصفهان، به‌عنوان دومین قبرستان بزرگ جهان تشیع که قدمتی بیش از هزار سال دارد و از مزارات مهم فرهنگ و تمدن شیعه به شمار می‌رود که در اصفهان عهد صفوی رونقی خاص داشته است. این قبرستان که امروزه به‌عنوان موزه‌های تاریخی، فرهنگی و مذهبی از تشیع ایرانی اسلامی مطرح است، علاوه بر مدفن علما، دانشمندان، هنرمندان و مشاهیر متعدد، محل ایجاد هنر و معماری اسلامی ایرانی، موزه سنگ قبور، تجلی هنر ماده‌تاریخ و آثار ارزشمند دیگری است که کمتر به آن‌ها توجه شده است. یکی از مهم‌ترین عواملی که باعث ایجاد و حفظ این هنرهای ویژه در طول تاریخ بوده، نهاد وقف است. در این مقاله سعی بر آن است که کارکردهای مختلف نهاد وقف را در ایجاد و پویایی این قبرستان بررسی نماییم.

۲. پیشینه پژوهش

در مورد موضوع این پژوهش تاکنون مقاله یا رساله جامع و کاملی تدوین نشده؛ ولی در برخی منابع به برخی از موقوفات و واقفان مدفون در تخت فولاد اشاره شده است. مهم‌ترین این منابع *دانشنامه تخت فولاد اصفهان* است که زیر نظر دکتر اصغر منتظر القائم (۱۳۹۱) در چهار جلد تدوین شده است. در این دانشنامه که برحسب مشاهیر مدفون در تخت فولاد تدوین شده، بعضاً به شخصیت‌های واقف مدفون در این مکان و ابنیه‌ی وقفی موجود نیز پرداخته شده است؛ ولی باآنکه دربردارنده اطلاعات ذی‌قیمتی است، جامع و کامل نبوده؛ از این‌رو نیاز به پژوهش مستقل دارد.

کتاب *تذکره‌القبور* نوشته مرحوم شیخ عبدالکریم گزی (۱۳۹۳) که در رابطه با شرح حال یک‌صد تن از بزرگان مدفون در اصفهان است. این کتاب، معروف‌ترین اثر نویسنده است که به‌ضمیمه اشعار و متنویات ایشان، به کوشش ناصر باقری بیدهندی منتشر شده است. این کتاب نخست در سال ۱۳۲۴ ش در زمان حیات مؤلف به چاپ رسیده و جمع‌کثیری از جمله آیت‌الله سید شهاب‌الدین

مرعشی نجفی و جلال‌الدین همایی بر آن حاشیه زده‌اند. در این کتاب متأسفانه اطلاعات اندکی در مورد وقف و موقوفات در تخت فولاد وجود دارد.

کتاب *سیری در تخت فولاد اصفهان* نوشته مرحوم شیخ مصلح‌الدین مهدوی (۱۳۷۰). این کتاب نیز یکی از کتاب‌های مهمی است که در زمینه تخت فولاد اصفهان توسط دانشمند شهیر، سید مصلح‌الدین مهدوی نگارش شده است. در این کتاب بیشتر به زندگی‌نامه مشاهیر مدفون در این سرزمین پرداخته شده و بعضاً به موقوفات ایشان اشاره شده است؛ ولی در این زمینه جامعیت کاملی ندارد. کتاب *تاریخ اصفهان مجله ابنیه و عمارات* نوشته استاد جلال‌الدین همایی (۱۳۸۱). این کتاب از جمله کتاب‌هایی که در زمینه بقاع متبرکه و مزارات اصفهان تألیف شده است. استاد همایی در این کتاب سعی کرده علاوه بر شخصیت‌شناسی مشاهیر مدفون در بقاع متبرکه و تخت فولاد اصفهان، تاریخچه‌ای نیز در مورد چگونگی ایجاد آن مکان بیان کند.

کتاب *تخت فولاد اصفهان* نوشته دکتر سید احمد عقیلی (۱۳۹۳) است که سیر تاریخی تکلیفاتی تخت فولاد به همراه شرح حال زندگی برخی از مدفونین در این مکان را تدوین نموده، هرچند اطلاعات دست‌اول و مفیدی در مورد این مکان ارائه می‌کند، ولی در مورد موقوفات و تأثیر آن کمتر مطالبی ارائه شده است. کتاب *اسناد اوقاف اصفهان* تألیف سید صادق حسینی اشکوی (۱۳۸۵) نیز به برخی از موقوفات تخت فولاد اشاره کرده ولی این موارد نیز در حد بیان برخی از موقوفات است.

۳. اهمیت پژوهش

بقاع متبرکه و قبرستان‌ها در تمدن اسلامی، همواره نه تنها هویت‌ساز بوده‌اند بلکه محل تجلی هنر و معماری اسلامی با آمیزه‌ای از عناصر ادبی و عرفانی به شمار می‌رفتند که تداعی‌کننده حیات جاویدان بود و هیچ‌گونه اثری از مرگ و نیستی به زائران و مراجع القا نمی‌کرد. در این بین، نهاد وقف با کارکردهای گوناگون خود توانسته بود در این راستا نقش آفرین باشد به گونه‌ای که پویایی این مزارات را باعث شده بود؛ ولی امروزه به دلیل تغییر سبک زندگی از یک‌طرف و کم شدن نگرش تمدنی نسبت به مزارات و قبرستان‌ها از طرف دیگر، کم‌کم شاهد افول فرهنگ و تمدن اسلامی در مزارات اسلامی هستیم. این مقاله درصدد بیان راه‌کارهایی با استفاده از نهاد وقف، جهت احیای فرهنگ زیارت و ساخت مزارات با رویکرد تمدنی است که می‌تواند در مسر ایجاد تمدن نوین اسلامی راهگشا باشد.

۴. تاریخچه تخت فولاد

تخت فولاد اصفهان با مساحتی حدود ۷۵ هکتار، از آثار تاریخی پیش از روزگار آل‌بویه به شمار می‌رود. از این مکان مقدس در کتاب‌های تاریخی با نام‌های لسان الارض، قبرستان بابا رکن‌الدین و تخت پولاد نیز یاد شده است و در مورد هرکدام از وجوه تسمیه آن مطالبی بیان شده است. وجود سنگ مزار با تاریخ‌های ۵۶۷ و ۶۸۶ هجری در این قبرستان، قدمت آن را تا پیش از فوت بابا رکن‌الدین نشان می‌دهد (منتظر القائم، ۱۳۸۹: ۲۹) و وجود مزاری به نام یوشع که گفته می‌شود از

علمای یهود در اصفهان بوده بیان‌کننده احتمال کارکرد قبرستانی این مکان تا پیش از اسلام است (عقیلی، ۱۳۸۵: ۳۳).

این قبرستان که در کنار دروازه جنوبی اصفهان وجود داشته به آرامی گسترش یافت و عرفا برای دوری از دنیا، مکانی را برای عبادت و ذکر و تعلیم خود در اینجا انتخاب می‌کردند. سرانجام در روزگار صفویه با گسترش شهر اصفهان و محلات آن به سوی جنوب شهر، این آرامستان توسعه یافت و محل دفن صدها نفر از فقها و دانشمندان و بزرگان و مشاهیر اصفهان از جمله میرفندرسکی، آقا حسین خوانساری، میرزا رفیعی نائینی، آقا جمال خوانساری و ... گردید (منتظر القائم، ۱۳۸۹: ۳۰). در آیین شیعه، آرامگاه‌های مقدس و متبرک پشتوانه‌ای محکم برای آیین بودند و بر این اساس برخی از این زیارتگاه‌ها همچون تخت فولاد در مرکز وقایع و سیر تحولات تاریخی جامعه قرار گرفته به پایگاه دینی، نظامی و سیاسی شهر تبدیل شده و می‌توانستند به‌عنوان مراکز انگیزش مردم برای جهاد و برخی تبلیغات مذهبی خاص عمل نمایند (شهیدانی و شاهمندی، ۱۳۹۳: ۹۳).

۱-۴. وقف و انواع آن

قبل از آنکه به بحث وقف و موقوفات در تخت فولاد بپردازیم نیاز است تعاریف و اقسام وقف را بیان کنیم. قانون مدنی، در ماده ۵۵ خود، در تعریف وقف، بیان می‌دارد: «وقف، عبارت است از اینکه عین مال، حبس و منافع آن، تسبیل شود». با توجه به این ماده، وقف، عبارت است از اینکه عین مال، به قوت خود باقی بماند و منافع آن، استفاده شود.

انواع موقوفات برحسب موقوف علیه: موقوف علیه یعنی کسی یا جهتی که مستحق درآمد وقف و انتفاع از عین موقوفه است و درواقع وقف به اعتبار موقوف علیه بر دو قسم تقسیم می‌شود: وقف خاص و وقف عام. وقف خاص وقفی بر شخص یا اشخاص معین است و در تعریف وقف عام، می‌توان گفت که وقف عام، به وقفی گفته می‌شود که موقوف علیهم آن، یعنی کسانی که وقف، به نفع آن‌ها، صورت می‌گیرد، غیر محصور هستند و محدود به افراد مشخصی نیست. وقف عام، برای مصرف عمومی است و بر این اساس، در وقف عام، کسانی که وقف، به نفع آن‌ها انجام شده، متعدد و زیاد هستند. مثل وقتی که کسی، مسجد یا مدرسه وقف می‌کند یا کتابخانه‌ای برای استفاده عموم، وقف می‌نماید (حائری یزدی، ۱۳۸۰: ۱۵۱).

۲-۴. وقف در تخت فولاد

در قبرستان‌ها و بخصوص قبرستان تخت فولاد، از هر دو نوع وقف، یعنی وقف خاص و عام موجود است و این خود یکی از ویژگی‌های مزارات اسلامی به شمار می‌رود.

۱-۲-۴. وقف خاص در تخت فولاد (موقوفات شخصی)

وقف بر مزار: یکی از مهم‌ترین گونه‌های وقف در مزارات، وقف جهت اموات است. چنانچه اگر به وصیت‌نامه متوفی‌های مدفون در تخت فولاد بپردازیم خواهیم دید که در اکثر این وصایا، وقفی جهت شادی روح متوفی وجود دارد و مهم‌ترین این نوع موقوفات، اختصاص مبلغی جهت روشنایی

مکان و همچنین قرائت قرآن بر سر مزار متوفی است (نورایی، ۱۳۸۳: ۲۲). این نوع وقف را می‌توان اختصاص مزارات و مقابر دانست حتی اشخاصی که مقبره‌های خصوصی داشته‌اند نیز از این نوع موقوفات داشته‌اند چنانچه مرحوم محمدابراهیم خان ملک التجار اصفهانی هم که بنا بر وصیت در حسینیه موقوفه خود دفن شده، در وقف نامه حسینیه مبلغی جهت قرائت قرآن در شب جمعه‌ها بر مزار خویش اختصاص داده است (اصلاحی، ۱۴۰۰: ۱۳۳).

وقف سنگ مزار: شاید بتوان بیان کرد که یکی از عجیب‌ترین و منحصر به فردترین موقوفات موجود در تخت فولاد، وقف سنگ مزار است.

بابا فولاد حلوی از عرفای قرن دهم بوده که برخی نیز علت نام‌گذاری تخت فولاد را مزار ایشان در این قبرستان می‌دانند. (مه‌دوی، ۱۳۷۰: ۲۸). مزار ایشان در ضلع شمالی تکیه خاتون آبادی و در مجاورت ساختمان مخابرات فیض (محل سابق غسل‌خانه تخت فولاد)، قرار گرفته است. در این محل چندین سنگ مزار مربوط به قرن دهم هجری نیز قرار داشته؛ ولی همه آن‌ها به‌جز سنگ مزار بابا فولاد حلوی از بین رفته است (خلیلیان، ۱۳۸۹: ۲۷۱). سنگ مزار بابا فولاد سنگی مععب مستطیل یا صندوقی شکل است که بر سطوح جانبی سنگ هیچ‌گونه نقشی آفریده نشده؛ ولی بر سطح غربی (بالا) و شرقی (پایین) سنگ با خط ثلث بسیار زیبا سال فوت و معرفی شخص متوفی و نام سنگ‌تراش آن نقش شده است. بر سطح غربی یا سنگ بالایی نوشته شده: «وقف کرد قره الی الله این سنگ را بر مزار خود استاد فولاد حلوی ابن شجاع‌الدین طمع کننده در لعنت خدای و نفرین رسول و ائمه المعصومین عمل العبد صدر الدین سنگ‌تراش».

هولستر در کتاب خود به این سنگ مزار اشاره نموده و عکسی از آن و محوطه تکیه خاتون آبادی دارد (هولستر، ۱۳۸۲: ۱۱۲) که با مقایسه آن با وضعیت امروزی مزار بابا فولاد متوجه جابجایی سنگ مزار می‌شویم. نویسنده بر این اعتقاد است که با توجه به قرارگیری قبور در مسیر، بسیاری از قبور تخریب شده و یکی از عواملی که باعث شده سنگ مزار بابا فولاد حفظ شود، وقف بودن آن است. وقف بر تکیه: برخی از تکایای تخت فولاد در قدیم، کارکرد خانقاه داشته‌اند به‌گونه‌ای که برخی از پژوهشگران معتقدند این خانقاه‌ها پس از وفات صاحب طریقت به محل دفن ایشان تبدیل می‌شد و از آن زمان علاوه بر کارکرد خانقاه، محل قبور و تکیه متوفی می‌شده است چنانچه در مورد تکیه بابا لکات که از عرفا و متصوفه عصر صفوی بوده در *سفرنامه* شاردن آمده است: «نزدیک اینجا خانقاهی دیگری است به نام بابا لکات که بانی آن بوده و در آن مدفون است و همه‌روزه در آنجا عده زیادی از درویشان و فقیران اطعام می‌شوند. علاوه بر سایر درآمدها، عایدی موقوفات این مکان ده هزار من گندم است» (شاردن، ۱۳۷۹: ۱۵۶). همچنین در *تذکره نصرآبادی* آمده است که میر معز صوفی در زمان شاه سلیمان صفوی متولی موقوفات مزار بابا بیات مدفون در نزدیکی تکیه بابا رکن‌الدین بوده است (نصرآبادی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۰۱).

گونه‌ای دیگر از این نوع موقوفات در جهت ساخت و مرمت تکایا است که متأسفانه اسناد آن کمتر به ما رسیده است. ایجاد موقوفه توسط میرزا ابراهیم خان ملک التجار جهت ساخت تکیه ملک پس از دفن مرحوم آقا محمد کاشانی بر مزار ایشان و همچنین اختصاص دو اتاق جهت دفن دیگر مؤمنین و قرار دادن مبلغی جهت سرایدار تکیه و مرمت آن در طول زمان یک نمونه از این نوع

موقوفات است (اصلاحی، ۱۴۰۰: ۱۳۹). همچنین مرحوم رکن الملک برای ساخت و ایجاد تکیه حاج محمدجعفر آباده‌ای مبلغی از درآمد موقوفات خود را صرف تعمیر تکیه میرفندرسکی در تخت فولاد قرار داده است (نورایی، ۱۳۸۳: ۲۶).

اما امروزه شاید بتوان چنین بیان کرد مهم‌ترین موقوفات تخت فولاد، موقوفاتی است که توسط مردم برای تکیه‌های مختلف انجام می‌شود. بسیاری از زائران مزارات بزرگان تخت فولاد، جهت ادای نذر یا رفع احتیاجات تکیه وسایل و لوازمی را وقف کرده‌اند که فراوانی زیادی دارد. به‌عنوان مثال در تکیه بابا رکن‌الدین آب‌سردکن، جاروبرقی، فرش و دیگر اقسام وقف شده است. در تکیه کشیکچی، کتب ادعیه و فرش و لوازمی دیگر نیز وقف شده است. در تکیه خاتون آبادی نیز چراغ‌ها و پرچم‌هایی وقف تکیه شده است و در تکیه بانو امین کتب ادعیه و جامه‌ری موقوفه نیز وجود دارد. البته این موارد از جمله لوازمی است که وقف این تکایا شده است و چه بسا موقوفات و خیرات دیگری نیز برای مدفونین این تکایا رقم خورده که به دلیل این‌که هنوز پژوهش مستقلی در این زمینه انجام نشده مغفول مانده است.

۲-۲-۴. وقف عام در تخت فولاد

وقف کارون سرا: کاروان‌سرای ملک یا کاروان‌سرای تخت فولاد در زمان شاه‌عباس اول صفوی به همت اسفندیار بیگ ترکمان از سرداران بزرگ شاه‌عباس اول احداث گردید.

این کاروان‌سرا از نظر مالکیت در دوران شاه‌عباس صفوی بک بار وقف شده که متأسفانه کتیبه مربوط به موقوفه مفقود گردیده است و بار دوم در دوران قاجاریه و حکومت ظل‌السلطان همچون سایر آثار صفویه در خطر تخریب و فروش مصالح بوده که حاج محمدابراهیم ملک‌التجار اصفهانی آن را از حکومت خریداری می‌کند و پس از مرمت و بازسازی و احیا وقف تخت فولاد می‌کند. در وقف نامه مفصل ملک‌التجار در این باره آمده است. «کل شش‌دانگ یک باب کاروان‌سرا آجری واقفه در تخت فولاد به کافه توابع و لواحق از حجرات و درب و طویله و غیرها باتمام. متولی این بنا آقای المدرس و سپس فرزندش است و بایستی درآمد آن را جمع کند و طبق نیت خرج کند. مصارف در کربلای معلی جهت روشنایی ضریح مطهر حضرت سیدالشهدا علیه السلام چهار شمع هر شب بسوزد با حق‌الزحمه چراغچی و کلیددار در هر سال یک‌صد و پنجاه تومان جهت روشنایی حضرت ابوالفضل علیه السلام جهت مریض‌خانه، جهت کفن و دفن فقرا، جهت سبیل کردن آب و یخ مصنوعی و ماهی ده تومان سالی صدوبیست تومان جهت خانه‌ای که در تابستان بخرند و در زمستان به فقرا دهند...» (اصلاحی، ۱۴۰۰: ۱۳۹).

وقف در مسجد: مساجد در تمدن اسلامی اغلب به‌صورت یک واحد معماری مجزا بنا شده‌اند؛ اما گاهی نیز با عملکردهای دیگر و فضاهای دینی دیگر تلفیق شده و مجموعه‌ای بزرگ‌تر را به وجود آورده‌اند. ترکیب مسجد با مدرسه که کانون آموزش علوم است و تجمیع آن با بناهای آرامگاهی چون امام‌زاده‌ها و بقاع متبرکه، تنوع کارکردی و فضایی مسجد را آشکار می‌کند (شاهمندی، ۱۳۹۴: ۱۸۷).

مجموعه مصلاها و مساجد تخت فولاد شامل مصلا لسان الارض، مصلا صفوی، مسجد

مصلا، مسجد رکن الملک، مسجد کازرونی، مسجد تکیه چهارسوقی، مسجد تکیه آقا مجلس، مسجد تکیه خاتون‌آبادی و مسجد و تکیه خوانساری را می‌توان نام برد. آنچه با توجه به سبقه تاریخی مصلا و مساجد در تمدن اسلامی مشخص است این است که نهاد وقف در ایجاد و پایداری مساجد و مصلاها نقشی مهم را دارا بوده است؛ ولی متأسفانه در مورد مساجد احداثی در تخت فولاد کتیبه و اسنادی که اشاره مستقیم به موقوفات این بناها داشته باشد نداریم؛ از این رو در برخی موارد بانیان این مساجد معرفی شده است.

مسجد مصلا: این مسجد که در محوطه مصلاي بزرگ اصفهان قرار گرفته، از مساجد دوران قاجاری اصفهان به شمار می‌رود. بر بالای سر در مسجد کتیبه‌ای به سنگی به خط نستعلیق برجسته از اشعار میرزا محمدمانی در وصف مسجد و بانی آن به خط عبدالرحیم افسر اصفهانی حجاری شده است^۱

محمد تقی طائف کعبه آن بزرگی که در قرن‌ها روزگار بهشتی عیان ساخت در اصفهان شبستانی آراست همچون بهشت بزرگست و پرداخت کاری بزرگ شد از حسن این خدمت بی‌ریا ازین بندگی گر فرستد رواست مصلی کنون کعبه شد راستی به «طه» و «یس» که این سنگ‌وگل چو این فرخجسته بنا شد تمام ز مانی طلب کرد تاریخ گفت	ملائک خصال فرشته جبین ندید و نبیند مر او را قرین گرت نیست باور بیا و ببین که خلدی مصفاست اندر زمین بود کار مرد بزرگ اینچنین سزاوار تحسین روح الامین جهان آفرینش ز عرش آفرین که رکن و حجر گشت با وی قرین شد آیات رحمت ز خاکش مبین که بادا همایون بر اهل یقین مبارک بگردید بر متقین ۱۳۰۵
--	---

۱. متأسفانه این کتیبه امروزه موجود نیست و به نوشته آقای شاهمندی در انبار مصلاي بزرگ اصفهان نگهداری می‌شود.

مسجد رکن الملک: یکی دیگر از مساجد زیبای تخت فولاد، مسجد رکن الملک است. این مسجد که از شاهکارهای معماری دوران قاجار به شمار می‌رود توسط سلیمان خان رکن الملک، نائب الحکومه اصفهان ایجاد شده است. معماری زیبا، استفاده از اشعار بانی بنا و همچنین الحاقاتی همچون آب‌انبار، مدرسه و مقبره بانی از ویژگی‌های خاص این بنا به شمار می‌رود. بر طبق کتیبه‌ها و ماده تاریخ‌های موجود در این مسجد مراحل تکمیل این بنا از سال‌های ۱۳۱۸ تا ۱۳۲۴ به طول انجامیده است.

ستون‌های چهارگانه مسجد علاوه دارای ماده تاریخ‌هایی است که شروع و اتمام بنا را بیان می‌کند:

وقف آب‌انبار: آب‌انبار یا انبار، حوض انبار، حوض، سردابه، برکه، مصنع، مصنعه، منبع و گاه آبدان، آبگیر، تالاب، برخ، نوعی مخزن آب سرپوشیده و آب‌بندی و غالباً ساخته شده در پایین‌تر

از سطح زمین که به منظور ذخیره آب آشامیدنی برای ایام کم‌آبی یا پایداری در برابر دشمن هنگام محاصره شدن و گاه استفاده از آب‌خنک در تابستان، در شهرها، روستاها، دژها، مسیر راه‌های کاروان رو (در رباط‌ها و کاروانسراها) در دل کوه‌ها ساخته شده است. این نوع مخازن آب در بیشتر نقاط سرزمین ایران آب‌انبار نامیده می‌شود. (آیت‌الله زاده شیرازی، ۱۳۴۹: ۶۰-۶۳). نقش حیاتی آب‌انبارها در بافت شهرها، به‌ویژه در شهرهای حاشیه کویر و منطقه‌های کم‌آب ایران و تکامل طرح و شیو ساختمانی و بُعد هنری و تزئیناتی آن‌ها (به‌ویژه در سردرها و کتیبه‌های الحاقی بدان‌ه در دروان اسلامی چنان چشمگیر بوده است که می‌توان برخی از نمونه‌های این پدید معماری را از لحاظ ارزش‌های هنری، فرهنگی و تاریخی همسنگ برخی مساجد بزرگ، کوشک‌ها، مقابر و دیگر آثار هنر معماری ایران اسلامی معرفی کرد و در بسیاری جای‌ها بزرگ‌ترین و چشم‌گیرترین واحد معماری به شمار آورد؛ زیرا دیگر بناهای همگانی این نقاط در برابر آن‌ها نمودی ندارد (ورجانوند، ۱۳۵۷، ج ۳: ۲). به‌استثنای چند نمونه قدیم دیگر، بیشتر آب‌انبارهای موجود در ایران مربوط به سده‌های ۱۰ و ۱۱ ق ۱۶ و ۱۷ م و سده‌های پس‌از آن است

آب‌انبارها را می‌توان بر اساس شکل و طرز ساختمان مخازن و نوع پوشش آن‌ها، عناصر به کار گرفته شده برای تهویه و تبرید آب، نوع دسترسی به مخازن و فضاهای ارتباط دهند، نحو آب‌رسانی به مخازن و همچنین از نظر تزئینات به‌کاررفته در آن‌ها از یکدیگر متمایز ساخت. از این گذشته، آب‌انبارها برحسب خصوصیات منطقه‌ای و سلیقه سازندگان محلی، سبک‌های مشخصی دارند که می‌توان آن‌ها را از نظر گونه شناسی و سبک‌شناسی نیز بررسی کرد.

انواع آب‌انبار در تخت فولاد: آب‌انبارهای عمومی: آب‌انبارهای عمومی بیشتر جاها بناهای چشمگیر و بزرگی‌اند و سازندگان آن‌ها پادشاهان، حکام، والیان و مردمان نیکوکار محلی بوده‌اند که هزینه آن‌ها را از بیت‌المال یا از اموال خویش پرداخته‌اند و برای استفاده عمومی در شهرها، روستاها، دژها، بیابان‌ها و در میان راه‌ها وقف یا واگذار کرده‌اند. در تخت فولاد از این نوع آب‌انبارها می‌توان به آب‌انبار رکن‌الملک، آب‌انبار لسان الارض، آب‌انبار تکیه حاج‌آقا مجلس و آب‌انبار سمائیان اشاره کرد. آب‌انبار رکن‌الملک در کنار مسجد رکن‌الملک و در مسیر ورودی به مقبره حاج محمدجعفر آبداده‌ای قرار دارد. این آب‌انبار که از اجزای مسجد رکن‌الملک به شمار می‌رود در سال ۱۳۲۵ ساخته شده است. در کتیبه این آب‌انبار ماده تاریخ زیر به خط نستعلیق جغاری شده است

از همت رکن‌الملک معمور صفاهان شد	در مسجدش آب‌انبار سرچشمه حیوان شد
نوشاندش از کوثر هرلحظه عوض حیدر	کین آب روان پرور زان منبع احسان شد
خواهی اگرش اطوار بنگر تو بدین آثار	کائن مسجد و آب‌انبار شرمه از آن شد
می‌جست خطیب از غیب تاریخ که ذوقش گفت	این صرح مرمرد نیز بنیان ز سلیمان شد

(هنرفر، ۱۳۴۴: ۷۰۷)

۱. این آب‌انبار در جبهه غربی مسجد لسان الارض قرار داشته که امروزه به زورخانه تبدیل شده و کارکرد متفاوتی دارد (ر.ک: فرشته نژاد، ۱۳۹۴: ۲۰)

آب انبارهای میان راهی: این نوع آب انبارها غالباً در مسیر جاده‌های کاروان رو، در کنار کاروان‌سراها ساخته شده‌اند و مخازنی استوانه‌ای و پوششی گنبدی دارند. روی برخی از آن‌ها اتاق‌ها و کلاه‌فرنگی‌هایی برای استراحت مسافران و خواندن نماز ساخته شده است. از نمونه آب انبارهای میان راهی، در تخت فولاد اصفهان آب انبار تکیه کازرونی که در کنار کاروانسرای ملک و در مسیر راه اصفهان به شیراز ساخته شده، از این نوع است. این آب انبار در سال ۱۳۴۰ در ضلع شمال غربی تکیه کازرونی توسط مرحوم حاج محمدحسین کازرونی ایجاد شده است. این آب انبار با مساحتی معادل ۲۱۱ مترمربع با پلان مربعی شکل شامل مناره و یازده درگاه که با ورودی آب انبار دوازده دهانه می‌شود، ارتفاع سردر این آب انبار ۳/۸۰ متر و سر در دو جزر به عرض ۳/۶۰ متر است.

دهانه ورودی آب انبار ۱/۵ متر است که با بیست پله به محل برداشتن آب منتهی می‌شود، بالای سردر ورودی آب انبار صابونک‌هایی به رنگ فیروزه‌ای قرار دارد که به خط مرحوم عبد الجواد خطیب بر کاشی قاجاری بر مداخل آب انبار نگاشته شده و با بسم‌الله الرحمن الرحیم آغاز و در ادامه اشعاری از او متضمن سلام بر امام حسین علیه السلام و لعنت بر یزید است به خط نستعلیق کتابت شده است. متأسفانه امروزه کاشی مربوط به سال کتابت فروریخته است و بر جای خود نیست. اشعار ماده‌تاریخ سروده خطیب عبارت است از:

کرد حسین این اساس بهر حسین شهید	آب چو نوشی بکن لعنت حق بر یزید
نوش نما زین فرات لعنت پیوسته کن	بر پسر سعد و شمر ابن زیاد پلید
نعمت و عرش خدای دم به دم افزون کناد	عزن و اقبال باد روز به روزش مزید
ز آب برون شد یکی گفت مورخ خطیب	آب چو نوشی بکن لعنت حق بر یزید
	(ریاحی، ۱۳۸۵: ۴۷-۴۹)

از ویژگی‌های خاص آب انبار کازرونی وجود مناره (بادگیر)، در معماری این بناست. این بادگیرها، نقش اصلی خنک کردن مخازن آب را به عهده دارند. قسمت بالای بادگیرها پنجره‌هایی به شکل‌های گوناگون دارد و در سراسر داخل این پنجره‌ها از بالا به پایین تیغه‌های نازکی فضای داخلی بادگیر را به بخش‌های متعدد عمودی تقسیم می‌کند. بدین‌سان کمترین نسیمی از هر سوی بوزد، به وسیله این تیغه‌ها به پایین و به سطح مخزن آب راه می‌یابد و پس از برخورد با آب، هوای گرم شد زیر سقف را از راه بادگیرهای دیگر یا دریچه بالای گنبد (هواکش) به بیرون از مخزن می‌راند. افزون بر این، تهویه بادگیرها زمینه تجزیه مواد ارگانیک را توسط برخی از میکروارگانیسم‌ها فراهم می‌سازد (عقلی، ۱۳۸۹: ۳۹)

وقف سقاخانه و سنگ آب: سقاخانه فضاهای کوچکی در معابر عمومی بوده که ایرانیان برای آب دادن به رهگذران به انگیزه کسب ثواب می‌ساختند و به تدریج به نماد مذهبی تبدیل و وارد مراسم عزاداری شیعیان گردید. در فرهنگ شیعی، سقاخانه یادآور سقایت حضرت عباس علیه السلام در واقعه کربلا است. سنگاب متشکل از دو واژه‌ی سنگ و آب، سنگ بزرگی بود که در آن آب پاکیزه

برای آشامیدن و وضو گرفتن ریخته می‌شد و بیشتر در اماکن مذهبی و مساجد قرار می‌گرفت و به آن قحح سنگی، حوض و جام نیز گفته می‌شد. جنس سنگاب‌ها از سنگ‌های معدنی و بیشتر از بشم، مرمر و سنگ‌آهک بود (دادمهر، ۱۳۷۸: ۱۰۸). سنگاب از دو قسمت اصلی سنگ و پایه تشکیل شده است و بسته به سلیقه‌ی سازنده و واقف آن، ممکن است تزییناتی به آن اضافه شده باشد. سنگاب‌ها بیشتر به صورت دایره و گاهی به صورت مستطیل و چندضلعی هستند. گاهی در لبه‌ی سنگاب تورفتگی‌هایی ایجاد می‌شد تا کاسه‌های مخصوص شرب را که معمولاً مزین با نام اهل بیت و آیات قرآن بود، در آنجا قرار دهند و به آن جامگاه گفته می‌شد. بیشتر این کاسه‌ها از جنس فلز برنج و مس بود تا در شب نیز دیده شوند. تا جایی که نگارنده تحقیق کرده است، تعداد جامگاه‌ها بر روی لبه‌ی سنگاب‌ها، پنج عدد بوده که این نمی‌تواند بی‌ارتباط با مبحث حدیث کساء و خامس آل عبا باشد، جدای از این که در اکثر کاسه‌ها و جام‌ها، نماد پنج‌تن با نشان دادن تصویر یک دست با پنج انگشت و ذکر صلوات بر ایشان، چشم‌نوازی می‌کند. کتیبه‌های سنگاب‌ها به زبان فارسی و عربی و بیشتر شامل اشعاری در رثای امام حسین علیه‌السلام و صلوات بر چهارده معصوم و آیات قرآنی و نام واقف آن بوده است (جعفری زند، ۱۳۷۷: ۸۳).

سنگاب و سقاخانه تکیه بابا رکن‌الدین: این سنگاب که مربوط به دروان صفوی است در کنار درب ورودی تکیه بابا رکن‌الدین تعبیه شده است و از آن می‌توان به نمونه کامل تلفیق سقاخانه و سنگاب نام برد. بر روی بدنه سنگاب به خط نستعلیق حک شده است: «ما همه لب تشنه‌ایم».

سقاخانه لسان الارض: این سقاخانه نیز مربوط به دوران صفویه بوده که در دوره معاصر مرمت و احیاء شده است. متن سنگ‌نوشته آن چنین است: «بسم‌الله الرحمن الرحیم و به تفتی وقف حضرات ائمه معصومین صلوات‌الله‌علیه اجمعین نمود یارعلی. طمع کنید بلطف خدا سنه ۱۱۳۳».

سنگاب و سقاخانه تکیه میرفندرسکی: تکیه میرفندرسکی دارای دو سقاخانه بوده که یکی در بیرون تکیه بدون سنگاب و یکی هم داخل تکیه است. ظاهراً سنگاب داخل تکیه مربوط به آرامگاه مرشد عباس زربری در تکیه زرگرها بوده که امروزه در تکیه میرفندرسکی قرار دارد. متن وقف نامه این سنگاب که به خط نستعلیق بر روی آن حک شده چنین است: «بسم‌الله الرحمن الرحیم الواقف باسرار المبدأ والمعاد والصلوه علی نبیه محمد و آله الأخیار الأمجاد و بعد وقف مؤید شرعی حبس مخلد دینی نمود قربه الی الله و طلباً لمرضاته علی حضرت شاه محمود بیکا زید توفیقاته خلف مرحمت و غفران پناه مقصود بیکا ناظر سرکار خاصه شریفه این سقاخانه را بر کافه مؤمنین و ثواب و اجر سقایه آن بروان زین المخدرات و مستورات مرحومه مغفوره والده ماجده عالی حضرت مشار الیه عاید کرد. تغییر دهند و نقل و تحویل کننده این از مکان بجای دیگر به لعنت خدای و نفرین رسول الله و ائمه هدی گرفتار شود».

سنگاب تکیه خاتون آبادی: این سنگاب به فرم مکعبی است و متن کتیبه آن چنین است: «وقف حضرت عباس علی (علیه‌السلام) نمود کربلایی باقر بانی... تکیه به تاریخ شهر محرم سنه ۱۲۱۰».

سنگاب‌ها و سقاخانه‌های دیگری نیز در تخت فولاد موجود است همچون سنگاب و سقاخانه تکیه کازرونی، سنگاب و سقاخانه تکیه مادر شاهزاده و سقاخانه تکیه آبادهای که ساده و بدون کتیبه هستند.

یخچال: یخچال‌های ایران در مناطقی ساخته می‌شده‌اند که تابستان‌های بسیار گرم و زمستان‌هایی با حداقل ۲۰ روز یخبندان داشته‌اند، یعنی بر فلات ایران (در شهرهای جنوبی البرز و شمال کویر، شمال خراسان و جنوب کویر)، فلاتی که در همه حال کم آب، گاه یخبندان و گاه گرم و سوزان است. نیز در شهرهایی که در پای کوه‌ها، میان دشت کویر و صحرای لوت و کوه‌هایی که آن‌ها را در بر گرفته‌اند، پراکنده‌اند. اقلیم فلات ایران دارای دو ویژگی سرمای کافی زمستان که ساختن یخ را امکان‌پذیر می‌سازد و گرمای شدید در تابستان است، گرمایی که استفاده از یخ را در این فصل دلیلی می‌کند (نظریه و دیگران، ۱۳۹۶: ۴۷). به نوشته دکتر سبوس شفقی ساختمان یخچال‌ها با توجه به شرایط آب و هوایی در فلات مرکزی ایران متفاوت است و هر نقطه‌ای معماری خاص خود را دارد. در اصفهان یخچال‌ها دارای معماری ساده‌ای هستند به گونه‌ای که گودالی به عمق ۴ تا ۶ متر حفر می‌کنند و در کنار گودال دیوار بلندی جهت تشکیل سایه ایجاد می‌کنند و پس از پر کردن گودال از یخ، روی آن را با گاه می‌پوشانند تا بتوانند در طول تابستان از یخ موجود استفاده ببرند (شفقی، ۱۳۸۶: ۴۳).

با توجه به عام‌المنفعه بودن یخچال‌ها، اکثر این بناها در شهرهای مختلف موقوفه بوده و توسط تجار متمول و خیر برای استفاده عموم ایجاد شده و وقف می‌شده است. از نمونه‌های این یخچال‌ها نیز در تخت فولاد اصفهان توسط مرحوم ابراهیم‌خان ملک‌التجار ایجاد و وقف شده است که متأسفانه امروزه هیچ اثری از آن به‌جا نمانده است (اصلاحی، ۱۴۰۰: ۱۳۸).

نتیجه‌گیری

یکی از مهم‌ترین تجلی‌گاه‌های تمدن اسلامی، مزارات اسلامی است که بخصوص در مذهب شیعه بسیار مورد اهمیت است. فرهنگ دفن و زیارت اموات و همچنین فرستادن خیرات برای شادی روح اموات مؤمنین از جمله مواردی بوده است که از قدیم‌الایام تاکنون موقوفات زیادی برای این امر ایجاد شده است. در این بین سرزمین تخت فولاد اصفهان، به‌عنوان دومین قبرستان بزرگ جهان تشیع، الگوی مناسبی در جهت بازسازی هویت مزارات اسلامی با استفاده از نهاد وقف است. داده‌های این پژوهش نشان می‌دهد نهاد وقف به گونه‌های مختلفی سعی در هویت‌سازی تخت فولاد نه فقط به‌عنوان یک قبرستان، بلکه مکانی برای زیارت اموات و دعا و نیایش و همچنین تنبه و یادآوری معاد داشته است.

نهاد وقف چه در گونه موقوفات خاص و چه در ساحت موقوفات عام توانسته در این مکان مقدس نقش‌آفرین باشد. ایجاد تکایا ویژه دفن مشاهیر و مردم و وقف زمین جهت این امر از مهم‌ترین کارکرد این نهاد است.

موقوفات در جهت ایجاد روشنایی مقابر و برگزاری جلسات قرآن و دعا نیز یکی دیگر از کارکردهای مهم این نهاد است که قرائت دعای کمیل در شب‌های جمعه در چندین تکیه از تخت فولاد، یادآور دوران شکوه و عظمت این مراسم در این وادی است. همچنین وجود مساجد مختلف و برگزاری نماز جماعت در مواقع مختلف نیز یادآور شکوه و عظمت مصلای هزارساله این سرزمین است.

وقف آب‌انبار و سقاخانه و یخچال در این سرزمین مقدس نشان از دوراندیشی واقفان در جهت رفاه زائران و مردم شهر که برای زیارت قبور علما و اقوام خود به این مکان می‌آمدند دارد و وجود کاروان‌سرا و وقف آن در جهت رفع احتیاجات زائران این مکان پیوند حیات دنیوی و اخروی را بیان‌گر است.

از طرفی دیگر، در دوران مختلف حوادث تاریخی و بخصوص زمان‌هایی که صعب‌معیشت بر مردم چیره می‌گشت، تکایای تخت فولاد پذیرای مردم بود به‌گونه‌ای که در مورد برخی از این تکایا بیان شده که روزانه هزاران نفر را از محل موقوفات اطعام می‌کرده‌اند.

آنچه مشخص است، امروزه به دلیل توجه کمتر به موقوفات این مکان، نیات این موقوفات هم کمتر اجرا می‌شود و شایسته است که پژوهشی کامل پیرامون این امر صورت پذیرد تا هم بتوان الگوپذیری خوبی برای مزارات جدیدالاحداث انجام داد و هم بتوان نیت واقفان در تخت فولاد را اجرا کرد که اگر چنین شود شاهد بازگشت رونق زائرپذیری و همچنین حیات اجتماعی این مکان خواهیم بود.

کتابنامه

- اشکوری، سید صادق حسینی، (۱۳۸۵)، **اسناد اوقاف اصفهان**، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- اصلاحی، متین السادات، (۱۴۰۰)، «بازخوانی وقفنامه مرحوم حاجی محمد ابراهیم ملک التجار»، **مجله وقف میراث جاویدان**، شماره ۱۱۷، صص ۱۲۳-۱۴۹
- آیت الله زاده شیرازی، باقر، (۱۳۴۶)، «آب انبارهای حاشیه کویر»، **مجله باستان‌شناسی و هنر ایران**، شماره ۵، تهران: وزارت فرهنگ و هنر. صص ۴۳-۶۵
- جعفری زند، علیرضا، (۱۳۷۷)، «امامزاده ابراهیم سعیدآباد گلپایگان»، فصلنامه **وقف میراث جاویدان**، سال ۶، شماره ۳ و ۴، صص ۱۰-۵۷
- حائری یزدی، محمدحسین، (۱۳۸۰)، **وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد**، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- خلیلیان، حمد، (۱۳۸۹)، «بابا فولاد (حلویایی)، استاد فولاد»، **دانشنامه تخت فولاد اصفهان**، ج ۱، زیر نظر دکتر اصغر منتظر القائم، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- داد مهر، منصور، (۱۳۷۸)، **سقاخانه‌ها و سنگابهای اصفهان**، اصفهان: انتشارات گلها.
- ریاحی، محمدحسین، (۱۳۸۵)، **روضه رضوان**، اصفهان: کانون پژوهش.
- شاردن، ژان، (۱۳۷۹)، **سفرنامه شاردن (قسمت اصفهان)**، ترجمه حسین عریضی و به کوشش مرتضی تیموری، اصفهان: گل‌ها.
- شاهمندی، اکبر، (۱۳۹۴)، «مساجد تخت فولاد»، **دانشنامه تخت فولاد اصفهان**، ج ۴، زیر نظر دکتر اصغر منتظر القائم، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- شاهمندی، اکبر؛ شهیدانی، شهاب، (۱۳۹۳)، «نقش و جایگاه آرامگاه تاریخی تخت فولاد در حیات شهری اصفهان از صفویه تا معاصر»، **نشریه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی**، سال پنجم، شماره ۱۶، صص ۲۱-۴۷
- شفقی، سیروس، (۱۳۸۶)، «یخچال‌های سنتی نمونه‌ای از نبوغ معماری»، **فرهنگ اصفهان**، شماره ۳۵، صص ۱۹-۴۱
- عقیلی، سید احمد، (۱۳۸۵)، **تخت فولاد اصفهان**، اصفهان: گل‌ها.
- عقیلی، سید احمد، (۱۳۸۹)، «آب انبار»، **دانشنامه تخت فولاد اصفهان**، ج ۱، زیر نظر دکتر اصغر منتظر القائم، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- فرشته نژاد، مرتضی، (۱۳۹۴)، «لسان الارض»، **دانشنامه تخت فولاد اصفهان**، ج ۴، زیر نظر دکتر اصغر منتظر القائم، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- گزی، عبدالکریم، (۱۳۴۵)، **تذکره القبور**، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- منتظر القائم، اصغر، (۱۳۸۹-۱۳۹۴)، **دانشنامه تخت فولاد اصفهان**، جلد ۴، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- مهدوی، مصلح الدین، (۱۳۷۰)، **سیری در تخت فولاد اصفهان**، اصفهان: انجمن کتابخانه‌های عمومی اصفهان.

نصرآبادی، محمد طاهر، (۱۳۷۸)، **تذکره نصرآبادی**، تصحیح و تعلیقات محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر.

نظریه، نوشین؛ ولی بیگ، نیما؛ ناسخیان، شهریار، (۱۳۹۶)، «تحلیل توانمندی معماران محلی در فرآیند ساخت یخچال‌های سنتی؛ (مقایسه شیوه‌های اجرایی مرکز با شرق و جنوب شرق ایران)»، **نشریه مرمت و معماری ایران (مرمت آثار و بافت‌های تاریخی، فرهنگی)**، سال هفتم، شماره ۱، صص ۷۱-۴۴

نورایی، مرتضی، (۱۳۸۳)، «بازخوانی، معرفی و شرح وقف نامه رکن الملک»، **مجله گنجینه اسناد**، شماره ۵۳، صص ۱۲-۵۳

ورجاوند، پرویز، (۱۳۵۷)، «نقش و اهمیت برکه‌ها و آب‌انبارها در بافت شهرهای ایران»، **مجله هنر و مردم**، شماره ۱۶۸، صص ۳۰-۵۱

همایی، جلال‌الدین، (۱۳۸۱)، **تاریخ اصفهان مجله ابنیه و عمارات**، به کوشش ماهدخت همایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۴۴)، **گنجینه آثار تاریخی اصفهان**، اصفهان: انتشارات ثقی.

هولستر، ارنست، (۱۳۸۲)، **هزار جلوه زندگی تصویرهای ارنست هولستر از عهد ناصری**، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.

الهیاری، فریدون و همکاران، (۱۳۹۳)، **تاریخ حرف، صنایع و تجارت استان اصفهان از دوران باستان تا انقلاب اسلامی**، اصفهان: شهید حسین فهمیده.